

‘Het gaat om het delen van verdriet - ook het verdriet van de begeleider’

IN GESPREK MET HARRY KUNNEMAN

Michiel **DE RONDE** en Kees **FABER**

Harry Kunneman, hoogleraar sociale filosofie aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht, houdt zich vooral bezig met het thema normatieve professionalisering. Hij heeft een grote hoeveelheid publicaties op zijn naam staan, waarvan het boek *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme* (2005) het meest bekend is geworden. Het dikke-ik is inmiddels een gevleugeld begrip geworden, dat niet alleen door politici wordt gebezigd, maar zelfs ook door cartoonisten als inspiratiebron wordt gebruikt. We hebben contact met Kunneman gezocht in het kader van het thema ‘fouten, falen en fiasco’s’, omdat hij niet schroomt dergelijke woorden in de mond te nemen. Zo noemt hij in *Kleine waarden en grote waarden. Nor-*

matieve professionalisering als politiek perspectief (zijn oratie uit 2013) het postmodernisme een ‘geslaagde mislukking’. Ook gebruikt hij woorden als ‘vertoeven in het moeras’ en ‘leren omgaan met onze onvolkomenheid’. Mooie aanknopingspunten om met hem over dit thema in gesprek te gaan en te vragen wat we als begeleidingskundigen te doen hebben in contexten waarin ‘mislukking’ op de voorgrond staat. Het is eerder een gesprek dan een interview

Dr. M.A. de Ronde is lector bij de Master Begeleidingskunde van Hogeschool Rotterdam en hoofdredacteur van dit tijdschrift. E-mail: ronma@hr.nl.
Drs. C.J. Faber is intern adviseur, coach, (leer)supervisor en docent supervisieonderwijs bij de Hanzehogeschool Groningen en redactielid van dit tijdschrift.

geworden, want - zo benadrukt Kunneman - elke ontmoeting is een gezamenlijk onderzoek. Hij steekt van wal en we zitten meteen in het hart van de zaak.

DE MISLUKKING PROEVEN ‘Ik wil graag beginnen met een voorbeeld dicht bij huis. Ik heb al een tijd bedenkingen bij de koers die de nieuwe leiding heeft uitgezet voor de Universiteit voor Humanistiek. Ik zie een sterke tendens, overigens vanuit respectabele motieven, om de wetenschappelijke statuus van de universiteit te versterken. Dat betekent onder meer het benadrukken van publicaties in internationale tijdschriften, het uitbreiden van de tijdelijke staf en het stimuleren van onderzoek dat vooral modus-1- en modus-2-kennis oplevert. De gedachte is kennelijk dat modus-3-onderzoek - gericht op existentiële en morele kennis - onvoldoende wetenschappelijke credits oplevert.

Ik heb verschillende malen aan de bel getrokken, maar ik liep helemaal vast. Ik begon een vijandbeeld te ontwikkelen ten opzichte van de machthebbers en kwam terecht in een soort emotionele oorlogsdynamiek. Op een gegeven moment kwam ik bij zinnen en bedacht: dit is de foute weg, dit gaat niet goed. Ik kan niet blijven doorgaan met eisen dat de ander verandert en mezelf zien als moreel kampioen. Ik legde de dikke-ikrol bij de ander neer, maar in wezen zat ik zelf midden in de dikke-ikdynamiek. Ik kon de ander niet goed meer waarnemen, zat in een tunnel. Op een gegeven moment zag ik mezelf dit doen, kon ik naar mezelf kijken en heb ik er rigoureuus mee gekapt. Ik weet het moment nog precies: ik lag in bed weer eens te malen en strategieën te bedenken, en toen kwam de gedachte bij me op: zo wil ik niet leven.

Ik merkte dat ik mijn handelingsmogelijk-

heden aan het inperken was en mijn werk aan het versmallen was tot een vijandige strijd. Daar valt niets te leren. Ik zat in een herhaling van zetten, terwijl ik graag wil werken in een dynamiek van geven en ontvangen - ik wil verbindingen leggen. Het ging natuurlijk ook om een narcistische krenking, want ik had het gevoel dat mijn “erfenis” verkwanseld werd. Natuurlijk weet ik dat het niet mijn erfenis is, dat het de erfenis is van veel mensen en dat ik in een zeer bevoorrechte positie heb verkeerd om met anderen te kunnen werken aan betekenisvolle vragen, maar toch ... Ik moest een eind de bitterheid in, ik moest de mislukking echt proeven, ik moest mijn falen en fouten diep in de ogen kijken. Ik schrijf mooi over het vertoeven in existentiële moerassigheid en alles wat daar te leren is, maar dat leren doet pijn. Tegelijkertijd was het een bevrijding om die vijandschap los te laten. Een leerzame ervaring, ook omdat ik merkte dat al mijn filosofische en intellectuele bagage me niet hielp om uit die vijanddynamiek te blijven. Ik heb ook in andere opzichten mijn eigen moerassigheid moeten ervaren, waarin eindigheid, lichamelijke en psychische kwetsbaarheid, conflictdynamiek, verwijten, narcisme, elkaar versterkende dikke-ikken, en hechten aan privileges nadrukkelijk een rol spelen. We hebben de neiging ons af te wenden van dit moeras. Het stinkt, het is ongemakkelijk, het valt ons tegen van onszelf, anderen vinden ons tegenvallen en we raken aan de grens van ons zelfbeeld en onze handelingsmogelijkheden.

Hier hebben we het echt over de plek der moeite - een term die ik graag leen van mijn gerespecteerde collega en vriend André Wierdsma. Een plek dus, waar je je het liefst van wilt afkeren, maar waar in potentie de belangrijkste leerprocessen plaatsvinden.

Pas op de bodem van mijn moeras kwam ik tot aanvaarding en was ik in staat een terp te gaan bouwen, een weg daar naartoe te zien. Het moeras verdwijnt dan niet, maar je zakt er niet meer in weg. Door steeds meer eigenaar te zijn van mijn moerassige zelf, slaagde ik erin om anderen minder verwijten te maken, ook als ze aan het klooiën waren. Hier is sprake van diep leren; dat is leren in de shit.

Dat diepe leren heeft twee kanten: enerzijds is het onvrijwillig verweekeld zijn in pijn, onrecht en geweld. Maar tegelijkertijd dien je je toe te wenden naar de zwarte kant: dat ben ik ook. Die twee elementen van diepgang bieden, denk ik, ook een richtingaanwijzer voor begeleidingskundigen.'

MOERASSIGHEID 'In de begeleidingskunde en psychotherapie wordt naar mijn mening te vaak vooral gekeken naar de cliënt en de relatie, terwijl het allemaal begint en eindigt met de begeleider zelf. Wat is zijn existentiële situering, welke leerprocessen en ontwikkelingen spelen er, welke moerassigheid ervaart hij of houdt hij weg? Cruciale vragen, want voordat je het weet blijf je als begeleider buiten schot. Dan zit je zelf op de hoge grond iemand te helpen, die daar beneden in het moeras zit. Dat werkt alleen bij simpele vragen. Binnen alle vormen van professionele begeleiding is radicale existentiële gelijkwaardigheid van doorslaggevend belang. Het is niet zo dat je als begeleider alleen maar te geven hebt; er is altijd sprake van wederzijdsheid. Ik kan ook niet zo goed tegen mensen die mij op een voetstuk plaatsen, die mij zien als leermeester en zichzelf de rol geven van discipel. Er wordt dan een ideaalbeeld gecreëerd, terwijl ik zeker weet dat hele stukken van mij niet in dat beeld voorkomen. Ik ben geïnspireerd door de feministische

psychoanalytica Jessica Benjamin, die in de tweede fase van haar ontwikkeling haar eigen mislukken ging onderzoeken. Ze wendde zich toe naar haar vastlopen als therapeut. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer cliënt en therapeut elkaar over en weer stilzwijgende verwijten gaan maken: "We zijn nu al een half jaar bezig en ik schiet er niets mee op", versus: "Jij wilt helemaal niet in beweging komen, je zit helemaal vast en koestert je trauma's." Twee werkelijkheden die elkaar uitsluiten. Er ontstaat beweging wanneer de therapeut tegen de cliënt kan zeggen: "Ik zit helemaal vast, ik voel me onmachtig, ik heb het gevoel dat ik faal en ik lijd daar onder. Ik merk ook dat ik jou daar de schuld van geef." Als dat gezegd kan worden, dan kunnen cliënt en therapeut de impasse delen, als iets dat ze over en weer ervaren. Er ontstaat dan als het ware een derde element, dat niet van de een of de ander is, maar dat je samen mogelijk hebt gemaakt of opgeroepen. Benjamin noemt dat de ervaring van "thirdness". Die heeft ook met overgave te maken en met het ontvangen van iets kostbaars dat je niet controleert.'

HORIZONTALISERING 'We raken hier aan het thema horizontalisering en dat is al een tijd heel populair, getuige termen als cocreatie, dialoog, communicatief handelen en openheid. Wat ik zie is dat die horizontale retoriek vaak gepaard gaat met verdrongen vormen van verticalisering. Horizontaliteit werkt dan als een cocoon en kan bijdragen aan het in stand houden of versterken van verticale machtsverhoudingen. Bij grote bedrijven kan het gebeuren dat het bevorderen van meer horizontale relaties op de werkvloer er tegelijkertijd toe leidt dat zij een nog grotere tigger op de wereldmarkt worden. In het onderwijs is ook veel aan de gang rond

horizontalisering, maar tegelijkertijd is ons onderwijs een van de krachtigste instituties voor het vastzetten van maatschappelijke ongelijkheid.

Het is zaak om steeds weer druk te zetten op en verbindingen te maken tussen die verticaliteit en horizontaliteit. We zijn als mensen - dus ook als begeleiders in een professionele relatie - zo afhankelijk van elkaar, dat we elkaar voortdurend beïnvloeden en sturen; vaak ook nog op een manier die we niet goed snappen en eigenlijk niet willen. Voor alle duidelijkheid: ik ben niet tegen verticaliteit - er zijn ook legitieme vormen van verticale organisatie en coördinatie - maar wanneer ons werk wordt teruggebracht tot doel-middelrelaties, stappenplannen en monocausale interventies, dan zijn we de moerassigheid aan het wegorganiseren en daarmee ook de leerprocessen die daardoor gevoed worden. Ik wil graag ons inzicht in de complexiteit van professioneel handelen vergroten en dat betekent onder andere dat ik bij mezelf en bij andere mensen een lerende toewending naar de moerassigheid hoop te stimuleren, in plaats van de angstige of walgende afwending die je zoveel om je heen ziet. Problemen worden dan consequent bij anderen neergelegd. Horizontaliteit vraagt aandacht, want voordat je het weet is het horizontale toedekking van moerassigheid. Horizontaliteit moet op spanning gehouden worden. Die spanning verdwijnt, wanneer je al te goed weet wat goed en fout is. Zo van: "De leefwereld is goed en de systeemwereld is fout", of: "Horizontaliteit is goed, verticaliteit is fout." Dat denken zorgt er consequent voor dat je zelf aan de goede kant zit en dat er aan de andere kant een onpersoonlijke macht is, waarin alles wat fout is gedeponereerd kan worden, en vaak ook concrete personen die deze slechte macht vertegenwoordigen. Ik ben tot

de bevinding gekomen dat dat niet opschiet, met name ook omdat je daarmee de eigen verwikkeling in allerlei systemen ontkent. Ik vind het fijn om voor vrienden te koken en dan naar naar Albert Heijn te gaan en lekkere dingen te kopen. Dan ben ik tevens actief onderdeel van een mondiaal, destructief systeem van geïndustrialiseerde voedselproductie. Dat gebeurt ook als ik naar Milwaukee vlieg, voor een conferentie met verwante denkers van wie ik hoop te leren. Natuurlijk verwacht ik dan dat dat vliegtuig mij snel en veilig vervoert, ook al weet ik dat het kerosine verslindt en grote hoeveelheden CO² produceert. Aan deze simpele voorbeelden zie je dat het onderscheid tussen de goede leefwereld en foute systemen onvoldoende diepte heeft - de verstrengeling van je verlangens met efficiënt werkende systemen zet je dan buiten spel.'

LERENDE TOEWENDING NAAR FALEN 'Even terug naar mijn strijd binnen de Universiteit voor Humanistiek. Ik heb ervoor gekozen om mijn worsteling met mijn eigen vijandigheid niet ter sprake te brengen bij betrokkenen. Ik heb het wel overwogen, maar het overheersende gevoel was dat ze weinig begrijpen van waar ik mee bezig ben en voor probeer te staan. Ik heb me afgewend. Ik ben uit de strijd gegaan en het is me niet gelukt er een waardige strijd van te maken. Als ik me er helemaal op zou toelagen en het blijf proberen, dan komt er misschien beweging, maar we zijn beperkt qua tijd van leven en dan moet je zorgvuldig beslissen waar je de waardige strijd wel en niet aangaat. Ik behoud mijn optimisme dat er altijd aanknopingspunten zijn: als er voldoende tijd en ruimte zou zijn om ook bij de pijn en de onvervulde verlangens van de ander te komen, dan creëer je daarmee een verbinding door

dat je allebei die moeraservaring hebt. Maar als de ander daar boven gaat staan, in de verticalisering vast blijft zitten, dan moet je heel veel werk doen om dat om te buigen en dan stel ik mezelf de vraag of ik mijn tijd en talenten daaraan wil besteden. Nee, dus.

Benjamin heeft me ook het begrip vreedzame begrenzing geleerd. Ik heb in mijn leven langzamerhand geleerd wat helpt om een goede relatie met mijn partner, mijn overleden ouders of mijn promovendi te hebben. In de relationele en emotionele complexiteit is vreedzame begrenzing onontbeerlijk. Mijn partner is daar heel goed in; ze is heel duidelijk: "Er gaat nu iets niet goed tussen ons, maar ik wil wel samen verder." Het is die combinatie van dit gaat niet goed, maar ik vertrouw erop dat je beter kunt - dat we samen beter kunnen - en ik wil dat graag. Het gaat om een lerende toewending naar het falen.

Er zit ook hardheid in vreedzame begrenzing, in de zin van: "Als je hiermee doorgaat, drijven we van elkaar weg." Ik ben ervan overtuigd dat die hardheid in professionele begeleiding een belangrijke rol zou moeten spelen. Stel je een cliënt voor die in een cirkel blijft ronddraaien met steeds dezelfde pijnpunten, teleurstellingen en verwijten. Als er zich geen weg opent, dan zal een begeleider de eenzaamheid daarvan moeten benoemen, maar daarbij kan hij niet om de eigen kwetsbaarheid heen. Uiteindelijk spreekt een begeleider over de bevindingen in zijn eigen leven. Wat heb ik in mijn leven geleerd, welke richtingaanwijzers heb ik ontwikkeld vanuit mijn mislukkingen en van wat mij geschonken is? Met welke inspiratiebronnen ben ik in contact gekomen, die hielpen om uit impasses te komen? Als je vanuit dat besef tegen een cliënt zegt: "Dit gaat niet goed", dan komt die diepe horizontaliteit in beeld: "We zijn als mensen allemaal aan het worste-

len om goed te leven, om goed samen te leven. Dit heeft mij geholpen en leg ik aan jou voor."

WIT BOORDJE 'Ik zie regelmatig dat professionals, ook begeleiders, schijnoplossingen aanreiken, mensen "helpen" volgens hun boekje. Als je mensen of organisaties werkelijk wilt helpen, dan stuit je altijd op moeras-sige problemen en daarvoor heb je per definitie niets op de plank liggen. Het is dan nodig dat je gaat experimenteren, risico's neemt en zelf de diepte in durft te gaan. Dat kan niet iedereen zomaar - dat moet je leren, dat is een vak, daar is een bepaalde ambachtelijkheid voor nodig. Het houdt ook in dat je als begeleider samen antwoord geeft op de vraag: "Hoe werkzaam zijn we bezig, hoe helpend is ons contact?"

Professionals verschuilen zich nogal eens achter hun professionele instrumentarium, hullen zich in hun witte jas. De begeleidingskunde is ook een professie aan het worden, met de nodige methodieken. Er is nog geen sprake van een witte jas, maar ik zie al wel een wit boordje. Een spannende ontwikkeling! Begeleiders kunnen in deze tijd van marktdruk en carrièredenken gehecht raken aan de hoge grond van het dikke-ik. Ik geloof niet dat er in begeleiders een zuiverere menselijke kern zit die niet gecorrumpeerd kan worden door de markt. Alsof de kern van de goede professional moreel verheven is en ongevoelig is voor de markt en de beheerssystemen. Dat lijkt me te simpel.

Het dikke-ik is deel van ons en er is, in mijn ervaring, permanent werk aan deze winkel. Je moet voor goed werk hoe dan ook de diepte in, maar verwacht niet dat je dan bij een onbezoedelde waarheid kunt komen. Die is er niet, leven in waarheid moet je steeds weer samen oproepen en het licht

daarvan verduistert ook steeds weer. Maar dat leerproces doormaken geeft wel het vertrouwen dat je datgene wat is weggezakt samen opnieuw kunt oproepen en dat je elkaar daarin kunt vergezellen en "thirdness" kunt ervaren, om zo gaandeweg diepe banden op te bouwen.

Waar ik zelf ben weggezakt en met anderen een terpje heb kunnen bouwen, daar kan ik ook wegwijzers benoemen die ik met een zekere hoop en vertrouwen kan overdragen aan anderen. Ik kan hun voorhouden: dit heeft me echt geholpen, hier is het moeras gedeeltelijk omgevormd tot humus voor goed werken en zinvol leven.

Die lerende toewending is verbonden met hoop, maar biedt geen garantie voor succes. Er zijn mensen die verdwijnen in het moeras. Die zijn zo gekrenkt en beschadigd, dat ze er niet meer uitkomen en in depressiviteit wegzinken, in permanente manipulaties verstrikt raken of een bomgordel omgespen.'

VERDIET 'Ik heb tot slot nog een suggestie voor jullie, misschien zelfs voor de titel van deze bijdrage. Ik merkte in dit gesprek dat ik al pratend over mijn strijd en falen op een gegeven moment verdrietig werd. Dat verdriet hield ik weg - het mocht er niet zijn. Maar dat is jammer, want verdriet kan ons ook verbinden. We willen het verdriet van een ander ons vaak "helpende toe-eigenen", in plaats van er bij te blijven. Baart heeft het over presentie; een geweldige uitdaging voor elke begeleider. Daar, in dat "aanwezig zijn" en het samen uithouden, kunnen diepe banden en kan nieuwe hoop tussen mensen ontstaan.

Als ik zo terugblik op dit gesprek, dan gaat het niet alleen om de lerende toewending naar mislukken en falen in het begeleidingskundige werk, maar ook om het delen van verdriet; het verdriet van de begeleider.' ^